

TÜRK-SOVYET KÜLTÜREL İLİŞKİLERİNDE MUHSİN ERTUĞRUL

Oğuz ERDUR *

ÖZET

1920'lerde İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ortak düşman olan Batı Avrupa devletlerine karşı ittifak yapan Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Rusya arasında siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Sovyet teşkilatı VOKS'un büyük rol oynadığı Türk-Sovyet kültürel ilişkileri, II. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Sinema, tiyatro, müzik, resim gibi alanlarda sanatçı değişimleri, konser ve sergi gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Türk tiyatrocusu ve oyuncu Muhsin Ertuğrul, bu dönemde Sovyetleri ziyaret ederek oradaki sanatı yerinde gözlemlemiş, filmler çekmiş ve Stanislavski, Meyerhold ve Eisenstein gibi önemli Sovyet sanatçılarıyla birlikte çalışmıştır. Türkiye'ye döndüğü zaman Gogol'un Evlilik ve Müfettiş, Tolstoy'un Anna Karenina, Dostoyevski'nin Budala, Karamazov Kardeşler ve Suç ve Ceza adlı Rus klasiklerini sahnelemiştir. Ertuğrul'un bu faaliyetleri, zaman zaman komünizmi Türkiye'de sanat faaliyetleriyle aşulamakta olduğu iddialarını ortaya çıkarmış olsa da, o bu iddiaları reddetmiştir. Sovyet sanatını en üst seviye olarak belirten ve Sovyet sanatından etkilenen Ertuğrul, Türk sineması ve tiyatrosunun gelişmesinde, Sovyetlerde geçirdiği yıllardaki tecrübelerinden faydalanarak kilit rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhsin Ertuğrul, Sovyet Rusya, VOKS, Tiyatro, Sinema.

MUHSİN ERTUGRUL IN TURK-SOVIET CULTURAL RELATIONS

ABSTRACT

Political, military, economic and cultural relations were well established between Turkey and Soviet Russia, which allied against Western European countries like Britain, France, and Italy in the 1920s. Turkish-Soviet cultural relations carried out by the Soviet organization VOKS continued intensively until the beginning of World War II. Moreover, artist exchanges, concerts, and exhibitions in areas such cinema, theater, music and painting frequently took place. Turkish playwright and actor Muhsin Ertugrul visited the Soviet Union during that period, observed its art scene, filmed there, and worked with important Soviet artists such as Stanislavski, Meyerhold, and Eisenstein. Upon returning to Turkey, he staged Russian classics such Gogol's Marriage, The Government Inspector, Tolstoy's Anna Karenina, Dostoyevski's The Idiot, The Brothers Karamazov, and Crime and Punishment. Even though Ertugrul's artistic endeavors were sometimes criticized in Turkey for their instilling communism, he rejected these claims, to which he refuted the Soviet art was of the highest level of quality. Moreover, it was through him and his experiences that Soviet art ultimately a key role in shaping the evolution of Turkish cinema and theater.

Key Words: Muhsin Ertugrul, Soviet Russia, VOKS, Theater, Cinema.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.01.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.03.2019

* Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İSTANBUL, ORCID: 0000-0002-6748-7795, E-posta: ofmoguz@hotmail.com

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya arasındaki kültürel ilişkiler, her iki ülkenin de ortak düşmanı olan İngiltere, Fransa ve İtalya gibi Batı Avrupa devletlerine karşı işbirliği yapması sonucu siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerini geliştirmesine paralel olarak 1920'lerin başında kurulmuştu. Sovyetler bu yıllarda Batı Avrupa devletlerinin destek verdiği Çar yanlısı Beyaz Ordu ile içerde savaş verirken, Türkiye Cumhuriyeti de topraklarını işgal eden ve paylaşan bu Batı Avrupa devletlerine karşı topyekûn bir milli mücadele hareketine başlamıştı. Ayrıca Sovyetler, Boğazların ele geçirilmesinden sonra işgal sırasının kendilerine geleceğini iyi bildiğinden Türkiye'ye özel bir önem veriyordu. Türkiye, milli mücadele hareketinin başarıya ulaşması için Sovyetlerden askeri ve ekonomik yardım talep ediyordu. Bu sebepler Türkiye ile Sovyetleri ittifak yapmaya itmişti.

16 Mart 1921 tarihinde "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ve daha sonra 17 Aralık 1925'te "Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması" imzalanarak iki devlet arasındaki ittifak resmileşmiştir (Benhür 2008b: 285;298). Bu ittifak II. Dünya Savaşı yıllarına kadar, yani Stalin'in Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak taleplerine kadar devam etmiştir.

Hem Türkiye hem de Sovyetler, 1920'lerin başında yeni siyasi rejimlerinin gereği olarak kültür-sanat faaliyetlerini geliştirmeyi zorunluluk olarak görmüşler, özellikle Sovyetler kültürel faaliyetleri propaganda aracı olarak da kullanmaktan çekinmemiştir. Bolşevik devrimin lideri Lenin daha 1916'da:

"Biz tüm gayretimizi Moğollarla, Farslarla, Hintlilerle, Mısırlılarla yakınlaşmaya ve kaynaşmaya sarf etmeliyiz. Bunu yapmak bizim vazifemiz ve menfaatimiz addediyoruz, yoksa Avrupa'da sosyalizm muhkem olmaz. Biz, geride kalmış ve sömürülmüş bu halklara menfaat gözetmeksizin kültürel yardımda bulunmalıyız (Sverçevskaya 1983: 3)".

diyerek Bolşevik devriminden önce kültürün, ideolojileri yaymadaki misyonuna dikkat çekmiştir.

Sovyetlerdeki gibi kültür ve sanat faaliyetleriyle ideoloji yayma misyonu olmamakla birlikte, Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti de modernleşme ve batılılaşma felsefesinin gereği olarak kültüre ve sanata büyük önem vermiş, bu tür faaliyetleri her zaman desteklemiştir. Atatürk, komünist ideolojinin Türkiye'ye uymadığını düşünmesi ve bu ideolojinin faydalı olmayacağına kanaat getirmesinden dolayı Sovyet sanat eserleri içerisinde bu ideolojiyi öven ve empoze edenlere karşı durmuştur. Yine de siyasi alanda işbirliğinin gerektirdiği şekilde kültürel ilişkilerde de Sovyetler en ön planda olmuştur. Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde ise Sovyet teşkilatı VOKS¹ büyük rol oynamıştır.

Bu çalışmada, tiyatro ve sinema alanında çalışmalarıyla bilinen, Türkiye Cumhuriyeti'nde modern sinema ve tiyatronun kurucusu sayılan, Sovyet sanatından etkilenen ve Sovyet tiyatro ekolünü Türkiye'ye taşıyan Muhsin Ertuğrul'un Sovyetler Birliği'nde geçirdiği seneler, yapıtları ve bu yapıtlarındaki Sovyet etkisinin ne derecede olduğu ele alınıp iki ülkenin kültürel ilişkilerindeki yeri irdelenecektir. Ancak bu konulardan önce Sovyet teşkilatı VOKS'a değinilecektir.

¹Vsesoiuznoe Obshchestvo Kul'turnoi Sviazi s Zagranitse (Bütün Birlik Yurtdışıyla Kültürel İlişkiler Cemiyeti)

Kültürel İlişkilerde Bir Köprü: VOKS

Bolşevik devrimiyle birlikte kültür, Sovyetler için mühim hale gelmiştir. 1921'de kültür, "devrimci hareketin üçüncü cephesi" olarak ilan edilmiş ve kültür devrimiyle sosyalizme geçiş arasında bağlantı kurulmuştur (Smith 2010: 193).

Sovyetler, kültür ve sanatı, hedeflerini gerçekleştirmede iki yönlü olarak kullanmıştır. İlk yön ülke içinde sosyalizmi yaymak ve yerleştirmek olmuştur. İç savaş sırasında Lenin devlet ideolojisini yayma amaçlı olarak özellikle sinemayı kullanmıştır. Lenin, sinemayla ilgili: "Kitleler doğal olarak sinemayı ele geçirdiklerinde ve sinemaya sosyalist kültürün gerçek militanları egemen olduğunda sinema kitlelerin eğitiminin en güçlü araçlarından biri olacaktır" (Acar 2014: 187). demiştir. Bu bağlamda 1918'de Ajitasyon Trenleri² (Üstel 1988: 594-595) veya gemileri denilen propaganda araçları tüm ülkeye gönderilmiştir. Bu trenler halk için film gösterileri yaparak devlet ideolojisini yayma misyonuyla hareket etmişlerdir. Yine, Lenin'in çabalarıyla 1919'da Sovyetler Birliği Sinema Enstitüsü *VGİK* kurulmuştur. Devrimin halka anlatılması için birçok propaganda filmi yapılmıştır. Bunların en önemlisi Sergey Eisenstein'in yönettiği *Potemkin Zirhlisi* adlı filmdir (Alagöz 2012: 240-242). Sinemanın yanında tiyatro da Sovyetler için önem teşkil ediyordu. Moskova'daki tiyatroların tümü devlete ve eğitim bakanlığına bağlıydı. Tiyatro repertuarları propaganda ihtiyacına göre belirleniyordu. Sovyet liderler tiyatroyu propaganda amacıyla kullandığı için oyunlarda daha çok ihtilal konusu işleniyordu (Gsell 1934: 6-12).

İkinci yön ise dış ülkelerle kültürel ilişkileri geliştirmek ve ideolojilerini o ülkelere yaymaktı. Sovyetlerin dış ülkelerle kültürel ilişkilerini geliştirmesinde ideolojik gaye dışında ayrıca, uluslararası manada dünyaya kapalı kalıp izole olmama ve kendi kültürlerini dış ülkelerde tanıtmaya amacı da bulunmaktaydı. Sovyetler tüm bu amaçlarla kültürel ilişkilerini geliştirmek gayesiyle "VOKS" adlı teşkilatı oluşturmuştur.

VOKS, 8 Ağustos 1925'te Moskova'da *SSCB Bilimler Akademisi, Bütün Rusya Şarkiyatçılar Birliği, Güzel Sanatlar Akademisi, Eğitim ve Sağlık Bakanlıkları, Devlet Kitapçılar Birliği* ve diğer resmi kuruluşların katılımıyla kurulmuştur (Kolesnikov 2010: 77). VOKS'un ilk başkanı aynı zamanda Troçki'nin kız kardeşi olan Olga Kameneva³ (Tacibayev 2011: 161-162), VOKS'un amacını, Sovyetlerle diğer ülkeler arasında kültürel ve bilimsel ilişkiler kurmak ve geliştirmek olarak açıklamıştır. VOKS'un on adet alt departmanı bulunmaktaydı. Bunlar: *Edebiyat, Müzik ve Tiyatro, Sinema, Sergi, Hukuk, Endüstri ve Mimarlık, Fotoğraf, Kitap Değişimi, Basın ve Dış Danışma* departmanlarıydı. VOKS, bu departmanlar aracılığıyla Almanya, İngiltere, Yunanistan, ABD, Avusturya, Belçika ve Danimarka gibi ülkelerle kültürel ilişkiler kurup geliştirmeyi amaçlıyordu (Kameneva 1928: 6-8). VOKS, özellikle ABD ile olan kültür alışverişine önem vermiş; Sinclair Lewis ve Theodore Dreiser gibi ABD'li yazarlar Sovyetler Birliği'ne gelmiş, Vladimir Mayakovski ve Konstantin Stanislavski gibi Sovyet sanatçılar da ABD'yi ziyaret etmiştir (Saul 2015: 19).

Sovyet Tarihi araştırmalarıyla bilinen İngiliz tarihçi Edward H. Carr'ın Sovyet dış politikasının üçüncü boyutu olarak tanımladığı VOKS'un diğer ülkelerle karşılaştırıldığında kültürel diplomaside bir farkı bulunmaktaydı. Bu fark VOKS'un direkt olarak devlet ve parti tarafından yönetilmesi idi (Fayet 2013: 33-34).

² İlk ajitasyon treni, görüntü yönetmeni Edward Tisse'nin yönetiminde bir film ekibiyle 1918'de Kazan'a gitmiştir. Ertesi yıl ise Kızılyıldız adlı ajitasyon gemisi, Molotov ve Krupskaya'nın yönetiminde Kama ve Volga nehirlerine gitmiştir.

³ Kameneva ile Atatürk'ün eşi Latife Hanım'ın özellikle ülkelerindeki kadınların durumu hakkında mektupla iletişime geçtikleri bilinmektedir. Bu durum iki ülkenin ilişkilerindeki seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir.

1925-1936 yılları arası çok aktif bir şekilde faaliyet sürdüren VOKS'un önemini yitirmesi 1936 yılıyla beraber başlamıştır. Bunun nedeni de Sovyetlerin artık güçlü bir sanayi devleti ve askeri devlet konumuna ulaşmasına paralel olarak Batı'dan daha az destek ihtiyacı görmesiydi. Dönemin korku atmosferi de Sovyet vatandaşlarının başka ülkelerden insanlarla herhangi bir alışverişe girmesini tehlikeli kılıyordu. Bu sebeplerle VOKS'un faaliyetlerinde 1937'den sonra bir azalma görülmüştür (Stern 2007: 20).

VOKS, 1957'ye kadar sekiz başkan⁴ (Fayet 2013: 47) tarafından idare edilerek Sovyet dış politikasının bir aracı olarak varlığını korumuş, 1958'de ise *Sovyet Dostluk Cemiyetleri Birliği* adını almıştır (Perinçek 2016: 78). VOKS, 1957'ye kadar 47 ülkeyle kültürel ilişkiler geliştirmiştir. Bu süre zarfında Albert Einstein, Marie Curie ve Bernard Shaw gibi batılı şahsiyetler VOKS'un üyeleri arasında yer almışlardır (Documentstalk.com: 2017).

Tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de artist değişimleri, sanat etkinlikleri, güzel sanat ve fotoğraf sergileri düzenlemek gibi faaliyetleri organize ederek çalışan VOKS, Sovyetler Birliği Ankara elçiliği, İstanbul genel konsolosluğu, İzmir ve Kars'taki konsolosluklarda görevli kişiler aracılığıyla Türkiye'deki faaliyetlerini sürdürmüştür (Tacibayev 2004: 175). Türkiye'den müzik, tiyatro, resim ve sinema alanında birçok sanatçının Sovyetlere gitmesi ve Sovyet sanatçılarının da Türkiye'ye gelmesi VOKS vasıtasıyla sağlanmıştır.

VOKS başkanı Kameneva'nın 1927'deki Türkiye ziyareti iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerde önem taşımaktadır. Kameneva, ziyaretinde Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Rüştü Bey tarafından kabul edilmiş, aynı zamanda Türkiye'nin önde gelen sanatçılarıyla görüşmüştür. Bu ziyaretin önemli sonuçları arasında Türkiye'de ilk Sovyet sergisinin açılması ve Sovyet filmlerinin Türkiye'de gösterilmesi yer almaktadır (Kolesnikov 2010: 78). Ziyaretler sırasında Rüştü Bey, yabancı ülkelerle ilişkiler kurmak gayesiyle benzer bir kuruluşun Türkiye'de de olmasının gerekli olduğunu söylemiştir (Sverçevskaya 1983: 18).

1930'lu yıllarda da iki ülke kültürel ilişkileri hız kesmeyerek devam etmiştir. 1930'da Sovyet ressamı Kiriçenko Türkiye'ye gelmiş, Türk ressam Abidin Dino Moskova'ya davet edilmiştir. 1934'te Ankara'da Sovyet resim sergisi açılmış, 1936'da ise Türkiye, Moskova'da resim sergisi açmıştır (Vandov 2014: 270-271). 1934'te VOKS'un Türkiye'deki üye sayısı 28'e çıkmıştı ve aralarında yazar Yakup Kadri, besteci Zeki Bey, müzikolog Mahmut Ragıp ile oyuncu ve yönetmen Muhsin Ertuğrul da yer almaktaydı (Sverçevskaya 1983: 15).

Edebiyat alanında ise Rusçadan Türkçeye çevrilen kitaplar o dönemde çoğunlukta olmasına rağmen Türkçeden Rusçaya çevrilmiş eserler göze çarpmamaktadır. Ancak 1950 ve 1960'lı yıllarda başını Nazım Hikmet'in çektiği Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Sabahattin Ali, Ömer Seyfettin ve Fazıl Hüsnü Dağlarca gibi yazarların eserleri Rusçaya çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Yine Melih Cevdet Anday, Reşat Nuri Güntekin ve Fahri Erdinç gibi yazarların çalışmaları Sovyetler Birliği'nde yayınlanma fırsatı yakalamıştır. Sovyetlerin bu yazarları tercih etmesinde, eserlerde köylülerin, zanaatkarların ve özgürlük arayan insanlar hayatları gibi sosyalist ideolojiye yakın konuların bulunması etkin olmuştur (Apollinaria 2015: 191). Türkçeden Rusçaya ilk olarak 1955'te Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan* adlı romanı, genç bir Türkolog olan Radi Fiş tarafından çevrilmiştir. Radi Fiş, 1955'ten 1961 yılına kadar Nazım Hikmet, Yaşar Kemal, Hüseyin Rahmi Gürpınar,

⁴ Kameneva (1925-1929), Petro (1929-1932), Lerner (1933), Arossiev (1934-1940), Kemenov (1941-1948), Denisov (1948-1955), Yakovlev (1956) ve Popova (1957).

Orhan Veli Kanık gibi yazarların roman ve şiirlerini, Ekber Babayev ile birlikte ise Aziz Nesin'in öykülerini Rusçaya çevirmiştir (Behramoğlu 2012: 268-269).

Türk-Sovyet ilişkilerinde birçok alanda kültür alışverişi olmasına rağmen tiyatro ve sinema alanındaki çalışmalarıyla en çok Muhsin Ertuğrul ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda bir VOKS üyesi olan Muhsin Ertuğrul, kimi zaman Sovyet ajanlığıyla ve komünizmi sanat adı altında Türkiye'ye yerleştirmekle itham edilse de onun çalışmaları iki ülkenin kültürel ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Muhsin Ertuğrul'un Sovyet Sanatıyla Tanışmadan Önceki Sanat Hayatına Kısa Bir Bakış

7 Mart 1892'de İstanbul'da doğan Muhsin Ertuğrul (1892-1979), gençlik yıllarında tiyatroya merak salar. 30 Temmuz 1910'da sahneye ilk adımını Conan Doyle'un *Sherlock Holmes* piyesindeki *Uşak Bob* rolüyle atar. Daha sonra Alphonse Daudet'nin *Arlesienne* piyesinde ve Ali Nihat Bey'in Bertolucci'nin *La Belle Marseliense* piyesinden uyarladığı *Napolyon Bonaparte* piyeslerinde küçük roller alır. Ertuğrul, Lorya Bey'in *Dreyfus* piyesinde oynadığı genç subay rolüyle sahnelere gittikçe alışmaya başlar (Sevinçli 1987: 22-24).

Ertuğrul, oynadığı küçük rollerde fazla beğenilmese de, aynı toplulukta yer aldığı sanatçı arkadaşı Vahram Papazyan'ın teşvikleriyle Avrupa'ya gitme fırsatı yakalar. Papazyan, Ertuğrul'a: "*Oğlum senin bu sanata aşkın var, görüyorum! Fakat burada kalırsan yazık olacak. Sen ne yap yap Avrupa'ya git! Tiyatronun nasıl olduğunu orada gör!*" der (Onaran 1981: 112-113).

Ertuğrul 1911'de Paris'e gider. Paris'te Comedie-Française'de ünlü Fransız aktör Mounet-Sully'nin oynadığı *Hamlet* ve *Kral Oidipus* adlı oyunları izler ve çok etkilenir. Paris'te fazla kalamadan İstanbul'a döner. Dönerken Paris'ten çok şey öğrendiğinin ve İstanbul'da farklı şeyler yapmak istediğinin bilincindedir (Çelik 2013: 41-44). 1912'de İstanbul'a dönüp bir topluluk kurar ve *Hamlet*'i ilk kez sahneye koyan kişi olur. 1913'ün sonlarında tekrar Paris'e gider, tiyatro ve sinema çalışmalarına burada devam eder. Fransa'da bir süre figüranlık yaptıktan sonra tekrar İstanbul'a dönüp Darülbedayi'nin kuruluş çalışmalarında yer alır (Sevim 2016: 65).

1916'da ilk defa Almanya'ya gider. Almanya'da sinema ve tiyatro çalışmalarını sürdürür. Sinema filmlerinde rol alır. Berlin'de Albert Bassermann ve Max Reinhardt gibi önemli sanatçılarla tanışma imkânı yakalar (Onaran 1981: 114). 1920'de Almanya'da *Samson*, *Kara Lale Bayramı*, *Şeytana Tapanlar* ve *Ölüm Kervanı* adında dört film çeker (Sevinçli 1984: 13).

1922-1924 yılları arasında İstanbul'da Kemal Film adına *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk*, *Boğaziçi Esrarı*, *Ateşten Gömlek*, *Leblebici Horhor*, *Kız Kulesinde Bir Facia* ve *Sözde Kızlar* adlı 6 film çeker. Kemal Film'in aniden kapanması üzerine 1924'te İsveç'e gider (Sevinçli 1987: 166-173).

1924'te fikir ayrılıkları nedeniyle Darülbedayi'den ayrılır. Ertuğrul daha sonra Galip Arcan, Vasfi Rıza, Emin Belig, Bedia Muvahhit ve Muammer Karaca gibi sanatçılarla birlikte Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'na yerleşir. Burada ünlü klasikleri Türkçeye çevirip oynarlar (Çelik 2013: 115-117). Bu oyunlar arasında Rus yazar Leonid Andreyev⁵ (Tunçay 1992: 22) in *Düşünce* adlı eserinin Türkçeye *İhtilal* adıyla çevrilmiş hali de yer

⁵ Leonidas Nikolayeviç Andreyev (1871-1919), sembolik gerçekçi romanlarıyla bilinen yazar Sovyet Devrimi'ne karşıydı. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri üzerine Finlandiya'ya yerleşti. Kısa bir süre sonra öldü.

alır. Ertuğrul, oyunu dönemin koşullarına uydurmak için bazı değişiklikler yaparak oynar. Oyunun baş kahramanı Kerjentsev'in adını Kerim Bey olarak değiştirir. Oyun 20 Kasım 1924'te sahnelenir (cdnimg.rg.ru 2017). Sahnelenen oyunu izleyen Nazım Hikmet, Muhsin Ertuğrul hakkında şu sözleri dile getirir: “*Andreyev'in İhtilal piyesini sahneye vaz'eden Ertuğrul Muhsin bize Türk sahnesinin inkişaf edeceği yeni seyri gösterdi. Artık Türk sahnesi bir rejisöre sahiptir*”(Hikmet 1991: 7).

Ertuğrul, henüz Sovyet sanatıyla tanışmadan önce Fransa, Almanya ve İsveç'te hem tecrübe edinmiş hem de bu tecrübelerini Türkiye'de çektiği filmler ve sahnelediği oyunlarla ortaya koymuştur. Ancak onda asıl etkiyi bırakacak Sovyet sanatıyla tanışması Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinin gelişmeye başladığı yıllara denk gelen 1925 senesinde Moskova'ya ve oradan da Odesa'ya gitmesiyle başlayacaktır.

Muhsin Ertuğrul'un Sovyet Rusya'daki Yılları

Ertuğrul, Sovyet eğitim bakanı Lunaçarski⁶ (Lunaçarski 2000: 7-10)nin davetiyle Moskova'ya 1925 senesinde gider. Lunaçarski'nin kendisini içten bir şekilde karşılayıp gereken kolaylığı gösterdiğini belirten Ertuğrul, ertesi gün Lunaçarski'den bütün tiyatro ve sinema kuruluşlarının müdürlerine yazılan bir mektup aldığını ve bu mektubun tüm kapıları açtığını aktarmaktadır (Ertuğrul 1989: 364).

Ertuğrul'un Sovyet Rusya'da bulunduğu dönemde Nazım Hikmet⁷ (Sverçevskaya 2002: 75;103;159) de Moskova'dadır ve Ertuğrul'u burada ağırlayıp, Sovyet tiyatrocuları Stanislavski, Meyerhold ve şair Tretyakov ile tanıştırır. Ertuğrul, Meyerhold'un yanında Moskova Sanat Tiyatrosu'nda staj görür (İnanır 2010: 178).

Rus sinemasının denetiminden sorumlu ve film çekimlerinin yapıldığı kuruluş Goskino'ya giden Ertuğrul, burada yönetmenlik teklifi alır. Meyerhold, Stanislavski ve Eisenstein ile birlikte aynı binada çalışma fırsatı yakalar. Fakat, Moskova'nın iklimi hem kendisini hem de Moskova'ya birlikte geldiği eşi Neyyire Neyir'i zorlayınca Odesa'ya geçer. Odesa'da Vufku Stüdyosu'nda rejisör olarak çalışmaya başlar (Çelik 2013: 120). Ertuğrul anılarında, Odesa'ya geçme nedenlerinden birinin de Vufku Stüdyosu'nun yöneticisi Lifsiç'in kendisini davet etmesi olarak vurgulamaktadır (Ertuğrul 1989: 393).

Ünlü Sovyet yönetmenleriyle Goskino'da çalışma şansına erişen Ertuğrul, buradan aldığı tecrübelerle Odesa'da 1926'da, Roma İmparatorluğu dönemindeki köleler hakkındaki *Spartaküs* ve Cezayir kadınlarının hayatlarıyla ilgili *Tamilla* adlı filmleri çeker (Tacibayev 2004: 184). Ertuğrul, Tamilla filminin Ferdinand Duchene adlı Fransız yazarın kitabından uyarlandığını ve 75 bin altın rubleye mal olduğunu, Spartaküs filminin ise Romalılar devrine ait olduğunu ve 200 bin altın rubleye mal olduğunu söylemiştir (Paul 1927: 3-4). Tretyakov'un senaryosu üzerine hazırladığı *Beş Dakika* adlı film ise maddi nedenlerden dolayı çekilemez (Vandov 2014: 272).

⁶ Poltava doğumlu Anatoli Vasilyeviç Lunaçarski (1875-1933), 17 yaşındayken RSDİP(Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi)'e katıldı. Gençlik yıllarında İsviçre'ye iltica ederek orada eğitim gördü. Daha sonra Rusya'ya dönerek propagandacı, ajitatör ve örgütçü olarak çalışmaya başladı. 1899'da Lenin'in kızkardeşi Yelizarova ile birlikte Moskova Parti Komitesi'ni kurdu. Bu dönemleri hapis ve sürgünde geçti. 1905'te Bolşevik fraksiyona katıldı. Partinin merkez yayın organlarında çeşitli görevlerde bulundu. Lenin'in isteğiyle parti kongrelerinde konuşmalar yaptı. Şubat Devrimi'nden sonraki geçici Kerenski hükümeti tarafından hapse atıldı. Ekim Devrimi'nden sonra Eğitim İşleri Halk Komiseri görevine getirildi. Lenin'in eşi Nadejda Krupskaya ile birlikte Sovyetlerin kültür alanındaki parti politikasını yönlendirdi. 12 yıl bu görevi ifa ettikten sonra 1929'da SSCB Merkez Yürütme Komitesi Araştırma ve Eğitim Kurumları Komitesi'nin başına geçti. 1933'te SSCB'nin İspanya'daki temsilciliğine atanmasına rağmen bu göreve başlayamadan 1933'te Fransa'da öldü.

⁷ Nazım Hikmet'in yazdığı oyunlardan bazılarını Muhsin Ertuğrul sahneye taşımıştır. Örneğin, Nazım Hikmet'in 1957'de Moskova'da yazdığı “Kafatası”, 1932'de İstanbul'da yazdığı “Bayramın İlk Günü”, ve “Unutulan Adam” adlı oyunlarını Muhsin Ertuğrul sahnelemiş, ayrıca “Unutulan Adam” oyununda kendisi de rol almıştır.

1927 yılının sonunda Türkiye'ye dönen Ertuğrul, Darülbeydi'nin başına getirilir (Uluskan 2010: 478). Muhsin Ertuğrul'un Sovyet Rusya'yı ikinci ziyareti ise 1934'te gerçekleşecektir. 1-10 Eylül 1934 tarihleri arasında Moskova'da düzenlenen Uluslararası Tiyatro Festivali'ne katılan Ertuğrul, bu dönemde ünlü çocuk tiyatrosu Natalia Sats ile tanışır ve onunla çocuk tiyatrosu hakkında detaylı konuşmalar yapar (Benhür 2008a: 618). Teatr-Kombinat, Mammernya Tiyatrosu, Kamernya Tiyatrosu ve İkinci Sanat Tiyatrosu'nda incelemelerde bulunur (Onaran 1981: 115). Yazar Anton Çehov'un eşi Olga Çehova ile tanışır. Stanislavski'yi Ankara'da kurulacak Devlet Konservatuvarı'nın başında danışmanlık yapması için Ankara'ya davet eder, ancak bazı nedenlerden dolayı bu olay gerçekleşmez (Ertuğrul 1989: 503).

Ertuğrul, 1936'da VOKS'un daveti üzerine tekrar Moskova'ya gider, yine 1937'de Sovyetlerin düzenlediği Uluslararası Tiyatro Festivali'ne katılır (Tacibayev 2004: 205). Ertuğrul, bu ziyareti sırasında Yevgeni Vahtangov'un Shakespeare'den uyarladığı *Yok Yere Yaygara* ve Nikolay Pogodin'in yazıp oynadığı *Tüfekli Adam* adlı oyunların provalarında yer alır (Sverçevskaya 1983: 55).

Ertuğrul, daha sonra Sovyetlere uzun süre gidememiş olsa da VOKS, Sovyet dramaturglarının tiyatro oyunlarını, dekorasyon maketlerini, Moskova'da yapılan temsillerin fotoğraflarını ve *Tiyatro ve Drama* adlı dergiyi uzun yıllar süresince İstanbul Tiyatrosu'na göndermeyi sürdürmüştür (Sverçevskaya 1983: 25).

II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bozulan Türk-Sovyet ilişkileri neticesinde kültürel ilişkiler de olumsuz etkilenir ve Muhsin Ertuğrul 1973 senesine kadar Sovyetlere ziyaret gerçekleştiremez. 1973 yılında Tüm Rusya Tiyatro Topluluğu'nun daveti üzerine Moskova'ya giden Ertuğrul, Sovyet yönetmen ve oyuncularla bir araya gelip Moskova Tiyatrosu'ndaki temsillere katılır. Moskova'da kendisiyle yapılan röportajda, yeniden Moskova'da olmaktan ve arkadaşlarıyla görüşmekten memnun olduğunu söylemiştir. Ertuğrul ayrıca, başarısında Rus tiyatrocuların büyük etkisi olduğunu da belirtmiştir (Teatral'naya Jizn' 1973: 3).

Muhsin Ertuğrul, Sovyet Rusya'da bulunduğu dönemde Sovyet sanatını yerinde gözlemlemiş ve anılarında bunları aktarmıştır. Ertuğrul, ilk Sovyet ziyaretini yapma amacını, kendisinin Berlin'de iken Moskova Sanat Tiyatrosu'nun Berlin'de oyunlar sahnelemesi, onların her oyununu seyredip çok etkilenmesi ve Moskova Tiyatrosu'nun çalışmalarını yerinde izleme isteği olarak açıklamaktadır. Sovyetlerin tiyatrodaki Paris'ten de, Almanya'dan da, İsveç'ten de daha üstün olduğunu vurgulayan Ertuğrul, Sovyetlere olan ziyaretinin tek nedeninin sanat olduğunu belirtmiştir (Ertuğrul 1989: 357-358). Ertuğrul, o zamana kadar birçok ülkede Hamlet oyununu seyrettiğini ancak Sovyet Rusya'da izlediği Hamlet kadar olgununa rastlamadığını vurgulamıştır. Ertuğrul, Sovyetlerde iç savaşın ve devrimin en zor günlerinde bile opera ve tiyatronun kapanmadığını söyleyerek- Sovyetlerin kültür ve sanata verdiği öneme vurgu yapmıştır (Çelik 2013: 120).

Ertuğrul, Moskova'da Sanat Tiyatrosu'nu yöneten Stanislavski'yi diğer ulusların tiyatroları üzerinde büyük etki bıraktığından dolayı, devrim tiyatrosunun öncüsü Meyerhold'u da getirdiği büyük yeniliklerden dolayı övmüştür (Ertuğrul 1989: 374-379). Ertuğrul, Stanislavski için: "*Stanislavski dünya tiyatrosunda bir eşi daha olmayan bir mabuttur ve ben o gün Allah'la konuşan Musa kadar bahtiyar bir adamdım*", Meyerhold içinse 1926'da Meyerhold tiyatrosunun 5. Kuruluş yıldönümü nedeniyle gönderdiği mesajda: "*Yaşasın ihtilalci Rusya, yaşasın ihtilalci alemin ihtilalci sanatı, yaşa Meyerhold, ihtilalci sanatın yüksek önderi*" ifadelerini kullanmıştır (Tacibayev 2004: 184-185). Ertuğrul, 1934'te tiyatro festivali için gittiği Moskova'da ise: "*tüm bunlar dünyanın gözü*

önünde Moskova'yı sadece ihtilal şehri olarak değil sanatın Kabe'si yapmıştır" şeklinde yorum yapmıştır (Uluskan 2010: 481).

Ertuğrul, Türkiye'nin Sovyetleri siyaseten tanımakta birinci olduğunu, lakin Sovyetlerin sanatından ve tecrübelerinden faydalanmada birinci değil, sonuncu olduğunu söylemiştir. Ertuğrul çözüm olarak, Sovyetlerin sanatkarlarının ve alimlerinin eserlerini Türkçeye çevirmek gerektiğini, Avrupa ajanslarının uydurduğu bilgilerle hareket edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (Sevinçli 1987: 272-273).

Muhsin Ertuğrul'un Türk-Sovyet Kültürel İlişkilerindeki Rolü

VOKS üyesi olan Ertuğrul, Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinde her kapıyı açan bir anahtar olarak nitelediği VOKS gibi bir teşkilatın Türkiye'de de kurulması gerektiğini söylemiştir (Ertuğrul 1934: 5). Ertuğrul'un Türk-Sovyet kültürel ilişkilerindeki yeri büyükse bunda VOKS teşkilatının büyük önemi olduğunu görmekteyiz.

Ertuğrul 1930'larda Rus klasiklerini sahneye koymaya başlamıştır. Gogol'un *Evlilik ve Müfettiş*, Tolstoy'un *Anna Karenina*, Dostoyevski'nin *Budala*, *Karamazov Kardeşler* ve *Suç ve Ceza* adlı eserlerini sahnelemiştir. Gorki'nin 1936'da sahnelenen *Ayaktakımı Arasında* adlı oyunu ise İstanbul'da büyük ilgi toplamış, tam 21 defa oynanmış ve oyunu 7695 kişi izlemiştir (Uluskan 2010: 482). Rus klasiklerine büyük ilgi de göstermiştir ki Sovyet sanatı Türkiye'de büyük bir seyirci kitlesi yaratmıştır ve bunda en büyük pay sahibi Muhsin Ertuğrul'dur.

1934'te, Ertuğrul'un başında bulunduğu Darülbedayi'nin kuruluşunun 20.yılı olması nedeniyle, Sovyet sanatçıları ve diğer idari makamlar Ertuğrul'a kutlama telgrafları göndermişlerdir (Tacibayev 2004: 203). Ertuğrul, 1934'te Sovyetlerde çocuk tiyatrocusu Natalia Sats ile tanıştıktan sonra Türkiye'de *Zenci Çocuğu ve Maymun* adlı çocuk oyununu sahneleyerek ilk kez çocuk tiyatrosunu kurmuştur (Sverçevskaya 1983: 50).

Muhsin Ertuğrul 1940'larda da Rus klasiklerinden, Anton Çehov'un yazdığı *Vişne Bahçesi*, *Üç Kızkardeş*, *Martı*, *Vanya Dayı* gibi oyunları sahnelemiştir (Korotko 2011: 153; Reznikov 2014: 180; Sverçevskaya 1983: 66). Ertuğrul aynı dönemde Gorki'nin *Dipte*, Çehov'un *Ayı*, Tolstoy'un *Karanlığın Gücü* adlı eserlerini de sahneye uyarlamıştır. Bu tarihlerden itibaren Rus klasikleri Türk tiyatroları ve seyircileri için adeta bir vazgeçilmeze dönüşmüştür (Kolesnikov 2010: 79). Ertuğrul, yine 1946-47 sezonunda İstanbul Küçük Tiyatro'da Turgenyev'in *Köyde Bir Ay* adlı oyununu sahnelemiştir (Sverçevskaya 1983: 67).

Muhsin Ertuğrul, Rus klasiklerini⁸ (Ertuğrul 1989: 496-511) Türk seyircisiyle tanıştırmakla kültürel ilişkilere yaptığı katkıdan başka müzik alanında da yapılan faaliyetlere aracı olmasıyla da dikkat çekmektedir. 1934'ün aralık ayında VOKS yetkilisi Linde ile mektup yoluyla iletişime geçerek Türk müzisyen Cemal Reşit Rey'in Moskova'da, Moskova konser orkestrasıyla bir konser sunmak istediğini, bunun iki ülke arasındaki kültürel ilişkilere katkı sağlayacağını belirtmiştir. Olumlu cevap karşısında 1935'in ocak ayında VOKS teşkilatına şükranlarını sunan bir mektup daha göndermiştir (Perinçek 2016: 78-80).

⁸Ertuğrul'un sanat hayatı boyunca uyarladığı Rus klasiklerin listesi şöyledir: Andreyev- İhtilal (1924), Tolstoy-Kreutzer Sonat (1925), Andreyev- Tokat Yiyen Soyтары (1927-28), Tolstoy- Karanlığın Kudreti (1928-29), Tolstoy- Yaşayan Kadavra (1930-31), Dostoyevski- Suç ve Ceza (1934-35), Gogol- Müfettiş (1934-35), Dostoyevski- Karamazof Kardeşler (1935-36), Gorki- Ayaktakımı Arasında (1936-37), Tolstoy- Anna Karenina (1938-39), Dostoyevski- Budala (1939-40), Çehov- Vişne Bahçesi (1942-43), Çehov- Vanya Dayı (1944-45), Turgenyev- Köyde Bir Ay (1946-47). Sahnelediği bazı Rus klasikler listede yer almamaktadır.

Etkisinde kaldığı ve yüksek seviye olarak nitelediği Sovyet kültürünü ve sanatını Türkiye’de sahnelediği Rus klasikleriyle aktaran Ertuğrul’un, bu oyunlarla sanat adı altında Türkiye’de komünizmi aşlamaya çalıştığı ve çıkardığı Darülbeydi dergisinde komünizm propagandası yaptığı iddiaları ortaya atılmıştır. Moskova’dan aldığı “*yasak değilse Rus filmlerini, yasaksa sol eğilimli film ve piyeslere övgüler yapıp alaka toplayınız*” şeklinde emirleri uyguladığı, yıkıcı eserlerle yerli ve yabancı komünist piyesleri Türk sahnese soktuğu suçlamalarıyla karşı karşıya bırakılmıştır (Tevetoğlu 1967: 492). Bu ithamların yanında ayrıca Ertuğrul’un sinemacılığının başarısız olduğu, tiyatro kökenli olduğu için Türk sinemasına zarar verdiği iddiaları da bulunmaktadır. İkinci kısımdaki iddialar çalışmamızın konusunun dışındadır.

Muhsin Ertuğrul, sanat adı altında komünizm propagandası yaptığına dair ithamlara şöyle cevap vermiştir:

“İşittim ki benim yazılarıma hiç kastetmediğim manalar veriliyormuş. Onun için biraz izahat vermek istedim. Biz sanatta yeni ve geriyiz. Sanatta en ileri ülkeler bile Sovyetlerden öğrenmeye çalışıyorlar. Sovyet sanatını methediyorsam bu; şu veya bu maksatla değil, ancak sanatta doğruyu görmek, doğruyu söylemek ve iyi örnek almak kastıyladır. Ben tiyatro çerçevesinden dışarıya çıkmam, yazılarımdan başka mana çıkarmaya uğraşmak gülünç olur, jurnalcilik olur (Ertuğrul 1935: 5)”.

Sonuç

Muhsin Ertuğrul’un hem Türk-Sovyet kültürel ilişkilerinin gelişmesine önemli katkılar sağladığını, hem de kendisinin Sovyet sanattan etkilendiğini söyleyebiliriz. Muhsin Ertuğrul, her ne kadar Fransa, Almanya ve İsveç gibi ülkelerde bulunmuşsa da, kendisinin de anılarında dile getirdiği üzere, onun sanat hayatında asıl etkiyi Sovyet sanatı bırakmıştır. Sovyet Rusya’da geçirdiği yıllarda ünlü Sovyet sanatkarlarından tecrübeler edinmiş ve orada filmler çekmiştir.

Ertuğrul’un bu sanat faaliyetleriyle Türkiye’de komünizm propagandası yapmaya çalıştığı iddiaları ise gerçekçi görünmemektedir. Çünkü her ne kadar VOKS teşkilatı Sovyet ideolojisini Türkiye’ye empoze etmeye çalışsa da, gerek Atatürk’ün Sovyet ideolojisine karşı olumsuz bakışı, gerekse de komünizm ideolojisini yansıtan her türlü sanat faaliyetlerinin ülkede yasaklanmış olması Türkiye’de bu ideolojinin o dönemde ve sonrasında etkin olmasına imkan vermemiştir. Hatta, daha sonra bozulan ilişkilerle birlikte Türkiye’de tamamen Sovyet karşıtı bir ortam oluşmuştur.

Muhsin Ertuğrul, Türkiye’de modern anlamda tiyatro ve sinemada büyük atılımlar yapmıştır. Sadece Rus klasiklerini sahnelememiş; Shakespeare, Moliere, İbsen ve daha birçok ülkeden sanatçıların oyunlarına repertuarında yer vermiştir. Ertuğrul’un, Rus klasiklerini sahnelemesi komünizmin Türkiye’deki etkinliğini arttırdığı iddiasıyla izah ediliyorsa, Shakespeare veya Moliere oyunu sahnelemesini de herhangi bir ideoloji ile açıklamak gerekecektir. Ayrıca daha 1924 senesinde, Bolşevik iktidara karşıtlığıyla bilinen Rus yazar Leonid Andreyev’in oyununu sahnelemiş olması bu iddialara uygun düşmemektedir.

Muhsin Ertuğrul’un Sovyet sanata olan hayranlığını ve Türk tiyatrosunda bu sanat anlayışının ürünlerini vermesini, ülkeye komünizmi sokma çabası olarak değil, geri kalmış olarak gördüğü Türk tiyatrosunu, önde gördüğü Sovyet ekolüyle geliştirmeyi amaçladığı şeklinde bakmak daha gerçekçi görünmektedir.

Sovyet sanatını dünyanın en yüksek seviyesi olarak gören ve ona hayran olan Muhsin Ertuğrul’un ikili ilişkilerde Sovyet kültür ve sanatını Türkiye’de tanıtmaya çalıştığı,

ancak Sovyetler Birliği'nde Türk kültür ve sanatını aynı oranda tanıtmaya çalışmadığı, yani Sovyetlerle tek yönlü bir kültürel ilişki kurduğu bir gerçektir. Öte yandan Ertuğrul, Sovyet sanatçılarından edindiği tecrübeleri Türkiye'de tiyatro ve sinema sanatının gelişmesine katkı sağlayacak şekilde kullandığı muhakkaktır.

Muhsin Ertuğrul'un Türk-Sovyet kültürel ilişkilerindeki rolünü, VOKS vasıtasıyla, zirvede gördüğü Sovyet sanat anlayışını yerinde gözlemlemek, Sovyet sanatkarlarından edindiği deneyimleri kendi sineması ve tiyatrosuna yansıtarak Türkiye'ye bu ekolü taşımak ve Rus klasiklerini Türk izleyicilerle buluşturup ideolojik bir empozeye başvurmadan bir köprü kurmak şeklinde açıklamak yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- ACAR, Salih (2014). "Sovyet Sessiz Sinema Tarihinde Ekim Devrimi". *Rusya'da Eylemin Sanatla Buluşması: Edebiyatta ve Sinemada Devrim*. (ed. Gamze Öksüz). İstanbul: Çeviribilim Yayınları.
- ALAGÖZ, Çağrı (2012). "Sovyetlerde Propaganda Aracı Olarak Sinema". *Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı*. (ed. Hasret Çomak-Arda Ercan vd.), Kocaeli: 238-249.
- AVRUTİNA, Apollinaria (2015). "Sovyet Rus Edebiyatı Sürecinde Atatürk İmgesi". *Gazi Türkiyat*. 16: 187-194.
- BEHRAMOĞLU, Ataol (2012). *Rus Edebiyatı Yazıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- BENHÜR, Çağatay (2008a). "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 24: 285-298.
- BENHÜR, Çağatay (2008b). *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇELİK, Ayşegül (2013). *Ölmeyi Bilen Adam Muhsin Ertuğrul*. İstanbul: Can Yayınları.
- ERTUĞRUL, Muhsin (1934). "Moskova Notları". *Darülbedayi*. 49: 5-6.
- ERTUĞRUL, Muhsin (1935). "Moskova Notları". *Darülbedayi*. 56: 3-4.
- ERTUĞRUL, Muhsin (1989). *Benden Sonra Tufan Olmasın*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.
- FAYET, Jean-François (2010). "VOKS: The Third Dimension of Soviet Foreign Policy". *Searching for a Cultural Diplomacy*. (ed. Jessica C. E. Gienow-Hecht-Mark C. Donfried). New York: Berghahn Books: 33-49.
- GSELL, Paul (1934). "Sovyet Memleketinde Tiyatro". *Yeni Adam*. 26: 6-12.
- HİKMET, Nazım (1991). *Sanat, Edebiyat, Kültür, Dil Yazılar 1*. İstanbul: Adam Yayınları.
- İNANIR, Emine (2010). "Türk Sinemasında Rus Etkisi (1920-1940)". *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri. I. Çalıştay Bildirileri*. (çev. ve hzl. İlyas Kamalov-İrina Svistunova). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: 73-188.
- KAMENEVA, O. D. (1928). "Cultural Rapprochement The U.S.S.R Society for Cultural Relations with Foreign Countries". *Pacific Affairs*. 1: 6-8.

- KOLESNİKOV, Aleksandr (2010). *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*. (çev. İlyas Kamalov). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- KOROTKO, T. V. (2011). "Razvitie Sovremennogo Teatralnogo İskusstva v Turtsii". *Vestnik Adigeyskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. 3: 152-156.
- LUNAÇARSKİ, Anatoli (2000). *Devrim ve Sanat*. (çev. Süheyla Kaya-Saliha Kaya). Ankara: İnter Yayınları.
- Obşeniye i Yedineniye vo İmya Progressa* (1973). Teatral'naya Jizn'. 18.
- ONARAN, Alim Şerif (1981). *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PAUL, Antoine (1927). "Büyük Türk Sanatkarı Ertuğrul Muhsin Bey". *Artistik-Sine*. 15: 3-4.
- PERİNÇEK, Mehmet (2016). "Muhsin Ertuğrul'dan Sovyetlere İki Mektup". *Teori*. 319: 78-80.
- REZNİKOV, Andrey Borisovich (2014). "Sovetsko-Turetskie Kulturnie i Nauçnie Svyazi v 1920-30-e gg". *Teoriya i Praktika Obçestvennogo Razvitiya*. 1: 279-286.
- SAUL, Norman E. (2015). *Historical Dictionary of Russian and Soviet Foreign Policy*. New York: Rowman&Littlefield.
- SEVİM, Seçkin (2016). "Muhsin Ertuğrul: Türk Sinemasının Kurucusu mu Yoksa Günah Keçisi mi?". *İnsan ve İnsan*. III/10: 64-83.
- SEVİNÇLİ, Efdal (1984). "Muhsin Ertuğrul'un Tiyatro ve Sinema Yazıları". *Ölümünün 5. Yılında Muhsin Ertuğrul Semineri Bildirileri*. İzmir: Ege Üniversitesi Atatürk Kültür Merkezi.
- SEVİNÇLİ, Efdal (1987). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Sinemadan Tiyatroya Muhsin Ertuğrul*. İstanbul: Broy Yayınları.
- SMITH, S. A. (2010). *Rus Devrimi*. (çev. Ümit Hüsrev Yolsal). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- STERN, Ludmila (2007). *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank*. New York: Routledge.
- SVERÇEVSKAYA, A.K (1983). *Sovetsko-Turetskiye Kulturniye Svyazi 1925-1981*. Moskova: Nauka.
- SVERÇEVSKAYA, Antonina (2002). *Nazım Hikmet ve Tiyatrosu*. (çev. Hülya Arslan). İstanbul: Cem Yayınevi.
- TACİBAYEV, Raşid (2004). *Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette Kültürde Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Truva Yayınları.
- TACİBAYEV, Raşid (2011). "Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki Kültürel İlişkiler". *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemi'ne Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*. (çev. ve hzl. İlyas Kamalov-İrina Svistunova). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- TEVETOĞLU, Fethi (1967). *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- TUNÇAY, Mete (1992). *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*. İstanbul: BDS Yayınları.
- ULUSKAN BAYINDIR, Seda (2010). *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

ÜSTEL, Özer (1998). "Çarlık'tan Sovyetler'e Sinema". *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*. II. İstanbul: İletişim Yayınları.

VANDOV, Dimitır (2014). *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

İnternet Kaynakları

Cdnimg.rg.ru "Muhsin Ertuğrul ve sanatındaki Rus etkisi" Erişim Tarihi: 19.10.2017.
https://cdnimg.rg.ru/pril/article/119/31/36/pdf_page_culture.pdf.

Documentstalk.com "Voks" Erişim: 27.09.2017 <http://documentstalk.com/wp/voks/>

